

**XALQARO NIZOLARDA ARBITRAJ VA MEDIATSIYA:
SAMARADORLIK VA CHEKLOVLAR**

Talaba: Xamidova Odina Shavkat qizi

Jinoiy odil sudlov fakulteti 2-kurs talabasi

E-mail: oydinahamidova2005@gmail.com

Telefon: +998941934008

Annotatsiya: Muallif mazkur maqolani xalqaro amaliyot va ilmiy nazariyalar asosida ikki institut — arbitraj va mediatsiyaning — nizolarni samarali va adolatli hal qilishdagi o‘rnini chuqur tahlil qiladi. Arbitrajning huquqiy kuchi, ijro etilishi va mustaqilligi, mediatsiyaning esa moslashuvchanligi hamda vaqt va mablag‘ni tejashdagi ustunliklari yoritiladi. Shu bilan birga, arbitraj xarajatlarining yuqoriligi va mediatsiya kelishuvlarining odatda majburiy kuchga ega emasligi kabi cheklovlar muhokama qilinadi. Maqola xalqaro amaliyot va ilmiy manbalar tahliliga tayangan holda ushbu institutlarning afzalliklari va chegaralarini baholashga qaratilgan.

Аннотации: Автор анализирует роль арбитража и медиации в эффективном и справедливом разрешении споров, опираясь на международную практику и научные теории. Подчеркиваются сильные стороны арбитража — его юридическая сила, исполнимость и независимость, а также преимущества медиации — гибкость, экономия времени и средств. В то же время отмечаются и проблемы: высокая стоимость арбитража и необязательный характер решений медиации. В целом аннотация показывает, что статья направлена на анализ роли этих двух институтов в обеспечении справедливости и эффективности разрешения споров на основе международной практики и научных источников.

Annotation: The author analyzes the role of arbitration and mediation in the effective and fair resolution of disputes, drawing upon international practice and scholarly theories. The strengths of arbitration—such as its legal force, enforceability, and independence—are emphasized, while the advantages of mediation—its flexibility, cost-effectiveness, and time-saving nature—are also highlighted. At the same time, the article addresses the challenges of both institutions, noting the high costs of arbitration and the non-binding nature of mediation decisions. Overall, the annotation demonstrates that the article is aimed at analyzing, based on international practice and academic sources, how these two institutions contribute to achieving justice and efficiency in dispute resolution.

Kalit soʻzlar: xalqaro nizolar, arbitraj, mediatsiya, samaradorlik, cheklovlar, huquqiy kuch, moslashuvchanlik

Ключевые слова: международные споры, арбитраж, медиация, эффективность, ограничения, юридическая сила, гибкость

Keywords: international disputes, arbitration, mediation, effectiveness, limitations, legal force, flexibility

Dunyoda millatlar, xalqlar va davlatlar oʻrtasida tinchlik va hamkorlikni taʼminlash juda katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Zero, tinchlik tufayli insoniyat yashashda davom etadi. Ushbu maqsadlarni amalga oshrish uchun juda koʻp saʼy-harakat qilinayotganligiga qaramay, xalqaro maydonda hali-hanuzgacha nizolar vujudga kelmoqda va davom etmoqda. Davlat, xalqlar oʻz huquq va manfaatlari yuzasidan bir-birlari bilan nizolashish bilan bir qatorda huquq va manfaatlarini buzmoqdalar. Bunday kelishmovchiliklarini samarali hal etish uchun yillar va asrlar

davomida bir qancha usullar, yo'llar ishlab chiqilgan bo'lib, ana shu usullardan biri ularni arbitraj va mediatsiya yo'li bilan ko'rib chiqib yechim topish hisoblanadi.

Xalqaro nizolarni yuqorida keltirilgan usullar bilan hal etilishiga to'xtalishdan avval, xalqaro nizo tushunchasiga to'xtalib o'tsak. Xalqaro nizo tushunchasiga bir qator ta'riflar berilgan bo'lib, ulardan eng birinchisi 1924-yil 30-avgust kuni Mavrommatis Falastinning imtiyozlar ishi bo'yicha Xalqaro doimiy sudning (PCIJ) qarori qabul qilingan bo'lib, ana shu sud qarorida xalqaro nizo tushunchasiga ta'rif berilgan. Unga ko'ra: "Qonun yoki fakt bo'yicha kelishmovchilik yoki ikki xalqaro subyektning huquqiy qarashlari va manfaatlari to'qnashuvi" bu xalqaro nizo etib belgilangan. Bundan tashqari, Xalqaro Sud (ICJ) 1950-yil 30-mart kuni "Bolgariya, Ruminiya va Vengiya bilan tuzilgan tinchlik shartnomasi" ning talqiniga yuzasidan vujudga kelgan ishni ko'rib chiqish jarayonida, sud xalqaro nizoga nisbatan shunday sharh bergan: "Xalqaro nizo bu shartnomaviy majburiyatlarni bajarish yoki bajarmaslik masalasi yuzasidan ikki taraf mutlaq qarama-qarshi firklarga ega bo'lgan vaziyat".

Xalqaro nizolar atamasi ikki xil ma'zoda qo'llaniladi: keng va tor ma'nolar. Tor ma'nodagi xalqaro nizolar deganda, aniq bir masala yuzasidan ishtirokchi taraflar o'rtasida yetarlicha ravshan bo'lgan o'zaro da'volar va aniq predmet bilan bo'g'lik vaziyatlar tushuniladi. Bu shuni anglatadiki, ikki davlat kelishmovchilikka nisbatan o'z talablarini aniq ifodalaydi, uning yuzaga kelish predmeti aniq bo'ladi. Misol uchun hududiy da'volar yoki xalqaro shartnomalarning talqini bo'yicha da'volardir. Ikkinchi, keng ma'nodadagi xalqaro nizolar esa davlatlararo munosabaatlar yuzasidan vujudga keladi va asosan uning ko'lami nisbatan kengroq bo'ladi. Ya'ni yuqaridagi misollar kabi aniq bir predmet yuzasidan kelib chiqadigan da'vo hisoblanmaydi. Falastin va Isroil davlatlari o'rtasida yuzaga kelgan nizo ham bunga yorqin misol bo'la oladi. Sababi, ushbu nizoning vujudga kelishi uzoq yillar

davom etgan va ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarga siyosiy, iqtisodiy, diniy omillar ham birdek ta'sir etgan. Bundan tashqari, dastavval ikki davlat o'rtasida yuzaga kelgan bo'lsa, keyinchalik ushbu mojarolar Arab davlatlari, Xalqaro tashkilotlar, AQSHni ham o'ziga jalb etdi.

Butun insoniyat uchun tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash maqsadida, yuzaga keladigan nizolarni tinch yo'l bilan hal etish choralari ko'rilgan. Xalqaro huquqda nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish prinsipi mavjud bo'lib, unga ko'ra davlatlar o'rtasida vujudga kelgan nizolarni xalqaro tinchlik, xavfsizlik va adolatni xavf ostida qo'ymaslik uchun tinch yo'llar bilan hal etislihi lozim ekanligi belgilangan. Odatda, xalqaro maydonda davlatlar o'rtasida o'z huquq va manfaatlari yuzasidan turli kelishmovchiliklar bilan yuz beradi. Shuning uchun bu prinsipni davlatlarga nisbatan ko'proq qo'llanishini anglatadi. Lekin bu degani, xalqaro huquqning boshqa subyektlariga nisbatan qo'llanilmasligini anglatmaydi. Prinsip barcha uchun ahamiyatga molik bo'lgani sababli, u bir qancha xalqaro hujjatlar bilan kafolatlangan. Jumladan, 1928-yil " **Urushdan voz kechish to'g'risidagi umumiy shartnoma**" (**Kellogg-Briand pakti**) qabul qilingan bo'lib, uning 2-moddasida: "Oliy Ahdlashuvchi taraflar ularning o'rtasida yuzaga keladigan nizolar har qanday xususiyatdan yoki kelib chiqish sababidan qat'i nazar, ularni hal etish faqat tinch yo'l bilan amalga oshirishga rozi bo'ladilar". Ushbu shartnomaning qabul qilinishining asosiy maqsad kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan har qanday nizolarni; ular joyi, sharoiti yoki kelib chiqish xususiyatidan qat'it nazar, ishtirokchi davlatlar faqat tinch yo'l bilan, o'zaro kelishgan holda hal qilishlari lozim ekanligini nazarda tutardi. Chunki shartnoma Birinchi Jahon Urushidan so'ng mavjud ahvolni qayta sodir etilishi oldining olish uchun tuzilgandi. Shuningdek, **BMT Ustavining** 2-moddasi 3-bandida " Birlashgan Millatlar Tashkilotining barcha A'zolari xalqaro tinchlik, xavfsizlik va adolatni tahdid ostida qo'ymaslik uchun o'zlarining xalqaro

nizolarini tinchlik vositalari bilan hal qiladilar” deb belgilangan. Hozirgi kunda Tashkilotga a’zo davlatlar 193 tani tashkil etadi. Ushbu davlatlar o’zaro tinchlik va xavfsizlikni ta’minlagan holda tashqi siyosatni amalga oshirish majburiyatini oladilar. Jumladan, O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasi 2-qismiga muvofiq davlatimiz o’z tashqi siyosatini davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning buzilmasligi, davlatlarning hududiy yaxlitligi, *nizolarni tinch yo’l bilan hal qilish*, bosh qavlatlarning ichki ishlariga ralashmaslik prinsiplariga hamda xalqaro huquqning umume’tirof etilgan boshqa prinsip va normalariga asoslangan holda olib borishini borishi tasdiqlangan. Hattoki, Tashkilotga a’zo bo’lmagan davlatlarga nisbatan ham ushbu tamoyil qo’llaniladi. Chunki Ustavning 2-moddasining 6-bandiga ko’ra: “ *Tashkilotga o’ziga A’zo bo’lmagan davlatlarning shu prinsiplar asosida harakat qilishlarini ta’minlaydi, zero bu xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta’milash uchun zarur bo’lishi mumkin*”, deb belgilangan

Xalqaro nizolar aslini olib qaraydigan bo’lsak, xalqaro munosabatlar bilan chambarchas bo’g’liqdir. Sababi shundaki, xalqaro subyektlar qachonki xalqaro maydonda o’zaro munosabatga kirishsagina, ana shu munosabat yuzasidan turli xil kelishmovchilik yoki nizolar kelib chiqishi mumkin. Shuning uchun ham ko’plab huquqshunos olimlar nizolarni hal etish bo’yicha xalqaro munosabatlarning nazariyalariga tayangan holda o’z fikr va qarashlarini izhor etadilar. Nizolarni hal etish bo’yicha ko’plab nazariyalar mavjud. Bular *realism, liberalism, konstruktivizm* kabilar kiradi.

Realizm nazariyasi davlatni xalqaro munosabatning asosiy aktori etib belgilaydi. Aslida ushbu nazariya klassik realism va neoliberalizmning bo’linmasidan iborat. Nazariyaning ilgari surilishi Ikkinchi Jahon Urushi davrlariga borib taqaladi. Chunki aynan shu davrdan boshlab, dunyodagi mavjud tartiblarning o’zgarishlarga nisbatn

berilgan javob sifatida namoyon bo'ldi. Endlikda, “**kuch**” barcha davlatlar uchun birdek muhim vosita bo'lib qoldi. Ushbu nazariya asoschilari hsiobalnagan **Hans Morgentau va Kennet Uolts** o'z izlanishlari natijasida ko'plab tamoyillarni ishlab chiqishgan. Unga ko'ra, inson tabiatan “**kuch**”ga o'ch hisoblanishi, har qanday vaziyatda faqat kuch va manfaat ortidan quvishi haqida fikrlar keltirib o'tilgan. Bundan kelib chiqadiki, xalqaro munosabatlar yuzasidan davlatlar kuchli siyosat olib borish yo'li bilan faqat manfaat ko'rishni o'z oldiga maqsad qilib olgan. Shu bilan bir qatorda, yuzaga keladigan kelishmovchiliklarni ham aynan shu kuch yordamida (urush e'lon qilish) hal etishni nazarda tutgan.

Keyingi nazariya *liberalizm* deb nomlanib, u realizmdan avvla tashkil topgan, ya'ni Birinchi jahon urushidan keyin. Nazariya asoschilaridan bo'lgan **Jonn Lok, Adam Smit, Sharl Monsteskye, Volter va Kant** kabi huquqshunos olimlarning fikriga ko'ra, inson tug'ilgan zahotiyoq yashash erk va baxtli bo'lish kabi daxlsiz huquqlarga ega bo'lgani kabi xalqaro munosabatlarda davlatlar ham o'z maqomini saqlash, huquq va majburiyatlar jihatidan tengligini ilgari surganlar. Uning ahamiyatli jihati shundan iboratki, xalqaro munosabatlarda davlatdan xalqaro tinchlik va hamkorlikni saqlagan holda o'z xatti-harakatlarini amalga oshirishlari zarurligi va yuzaga keladigan nizolarni ham aynan tinchlik yo'li bilan hal etilishi lozim ekanligi belgilangan edi. Ushbu maqsadni amalga oshirish maqsadida keyinchalik Millatlar Ligasi ham tashkil etilgandi. Afsuski, Ikkinchi jahon urushining boshlanishi ushbu Tashkilotning harakatlarini katta shubha ostida qoldirdi va natijada realizm nazariyasi keng yoyila boshladi.

Konstruktivizm nazariyasiga to'xtaladigan bo'lsak, yuqorida keltirilgan ikkita nazariyadan tubdan farq qiladi. Ushbu nazariya Aleksard Vent (1958) tomonidan atroflicha o'rganilgan bo'lib, uning so'zlariga qaraganda, "Britaniyaning 500 ta yadro quroli Amerika Qo'shma Shtatlari uchun Shimoliy Koreyaning beshta

yadro qurolidan ko'ra kamroq tahdid solidi" degan tushuncha ilgari surilgan. Ushbu jumla orqali AQSH Buyuk Britaniyani o'zining do'sti sifati ko'rishi, Shimoliy Koreyani esa dushman sifatida ko'rishi ularning o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarga juda katta ta'sir o'tkazadi. Bundan shuni tushunish mumkinki, davlatning o'z dunyoqarashi va g'oyalaridan kelib chiqqan holda xalqaro munosabatlarni o'rnatishni nazarda tutadi. Konstruktivizm xalqaro munosabatlarda faqatgina "kuch" yoki manfaat ustun emas, balki subyektlarning umumiy g'oyalari va tarixiy qadriyatlari ham muhim ekanligini ilgari suruvchi nazariyadir. Bu yo'l xalqaro nizolarni hal etish muloqot qilish yo'li bilan bir-birlarini tushunish va umumiy qadriyatlar asosida nizolarni bartaraf etishga intilishni hosil qiladi.

Endilikda, xalqaro nizolarni hal etishning bir qancha turlariga to'xtalib o'tsak. Ular haqida "Birlashgan Millatlar Tashkiloti Ustaviga muvofiq davlatlar o'rtasida do'stona munosabatlar va hamkorlik tamoyillari to'g'risida deklaratsiya" da keltirilgan. Ushbu shartnoma Ustavning 6-bobi "Nizolarni tinch yo'l bilan hal etish" 33-moddasiga muvofiq qabul qilingan. Nizolarni tinch yo'l bilan hal etish vositalari deganda, xalqaro huquq subyektlari o'rtasidagi nizolarni biror shaklda majburlov ishlatmay turib, xalqaro huquq prinsiplariga mos ravishda hal etish tartibi tushuniladi. Ana shu moddada taraflar o'rtasida yuzaga kelgan nizolarni xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlagan holda, avvalo, nizoni muzokaralar yordamida **yuritish, tekshirish, vositachilik (mediatsiya), yarashish, arbitraj, sud yo'li bilan hal etish yoki mintaqaviy organlar bilan yoki bitimlarga murojaat qilish yoki o'z xoshishlariga ko'ra, boshqa tinchlik vositalari** bilan bartaraf etishga intilishlari lozim ekanligi belgilangan. Demak, xalqaro huquqning subyekti bo'lgan davlatlar vujudga kelgan barcha nizolarni birinchi navbatda yuqorida keltirilgan usullardan foydalangan holda hal etishlari shart. Bu yo'l orqali ular ushbu nizolarni hal etish jarayonidan turli qurolli mojarolar va kelajakda sodir bo'lishi mumkin

bo'lgan halokatlarni oldini olish majburiyatini olishlarini bildiradi. Shu bilan birga dunyoda tinchlik va hamkorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Bulardan birinchisi *muzokaralar yuritish* bo'lib, unda taraflar yuzaga kelgan nizolar yuzasidan uchinchi tarafning aralashuvisiz o'zaro maslahatlashgan holda hal etishni nazarda tutadi. Ushbu vaziyatda tarfalar o'z huquq va majburiyatlarini vijdonan amalga oshirishlari, hech qanday ultimatum shartlari, majburlash va tahdidlardan holi olib borilishi kerak.

Yana bir turi esa *tekshiruv* hisoblanadi. unga ko'ra taraflar o'rtasidagi kelishmovchiliklar yuzasidan mavjud vaziyatga aloqador barcha holatlarni tekshirishni nazarda tutadi. Bunda tegishli davlatlar ba'zi hollarda esa xalqaro tashlikotning vakili yoki uchinchi davlatlar ishtirokida teng va maxsus kelishuvga asoslangan holda xalqaro tergov komissiyasi tashkil qilinib, komissiya tuzish tartibi muddatlari, vakolatlar doirasi va boshqalar belgilanadi.

Yarashtirish usuli yuzaga kelgan nizoga nisbatan tegishli bo'lgan barcha faktik holatlarni aniqlagan holda, taraflarga aniq tavsiyalar ishlab chiqishni ham o'z ichiga oladi. 1928-yil 26-sentabr kuni Shveysariyaning Jeneva shahrida “ *Xalqaro nizolarni tinch yo'l bilan hal etish to'g'risida*” gi Umumiy Akt qabul qilingan bo'lib, hujjatning 1-moddasida har qanday nizolar agar diplomatik yo'l bilan hal etib bo'lmasa, AKTning 39-moddasiga muvofiq (nizolarni yarashtirish yo'li bilan ko'rib chilishini istisno etuvchi holatlar) ushbu bobda belgilangan shartlar asosida yarashtirish tartibida ko'rib chilishi belgilangan. Uning 2-moddasida taraflar o'rtasida yuzaga keladigan har qanday turdagi nizolar ular tomonidan tuzilgan doimiy yoki maxsus Yarashtiruv Komissiyalarida ko'rib chiqilishi belgilangan.

So'rovnoma o'tkazish (faktlarni aniqlash) tartibi nizo negizida yotgan faktlarni, xususan bitim yoki shartnoma yoki unga unga aloqador bo'lgan boshqa turdagi hujjatlarni haqiqiyliги dahl qiluvchi faktlarni aniqlash zarurati yuzaga kelganda qo'llaniladigan protseduradir. Taraflar o'zlari kelishgan holda faktlarni tekshirish

uchun qo'shma komissiya tuzadilar va unda uchinchi taraf yoki xalqaros tashkilot vakili ham ishtirok etishi mumkin. Bu tartib yuzasidan 1963-yil 16-dekabrida “ *Faktlarni aniqlash usullari to'g'risida malasalar*” BMT Bosh Assambleyasining Rezolutsiyasi qabul qilingan.

Yana bir usuli *sud muhokamasi* bo'lib, unda taraflar o'rtasida yuzaga kelgan nizo ustidan tegishli tartibda xalqaro sudlarga murojaat etishlari mumkin. Odil sudlovni amalga oshirish maqsadida doimiy tartibda va aniq tarkib asosida tashkil etiladi. Jumladan, BMT Ustavida keltirilgan Xalqaro sud hham 15 nafar sudyadan tashkil topgan va doimiy tartibda faoliyat olib boradi. Yana misol qilib, Inson huquqlari bo'yicha Yevropa Sudi, Yevropa Hamjamiyati Sudi, Inson huquqlari bo'yicha Amerika Sudlarini keltirishimiz mumkin.

Xalqaro nizolarni tinch yo'l bilan hal etish mediatsiya turi ham juda samarali hisoblanadi. **Mediatsiya** bu, xalqaro munosabatlarda taraflar o'rtasida yuzaga keladigan nizolarni *vositachi* ya'ni *mediator* tomonidan tinch yo'l bilan hal etilishi tushuniladi. Shuning uchun ushbu atma o'rnida ba'zan **vositachilik** so'z ham qo'llaniladi. Sacvan Bercovitch Fikriga ko'ra: “Mediatsiya nizolarni boshqarish jarayoni hisoblanadi, ayni paytda muzokalar olib borish tartibidan tubdan farq qiladi. Bunda nizolashayotgan tomonlar begona bir shaxsdan (indivud, tashkilot, davlat yoki guruh) muammoni hal etish yuzasidan yordam so'raydi. Buni ular jismoniy kuch yoki qonun vakolatiga ega bo'lganlarga murojaat qilmasdan amalga oshirishlarida o'z ifodasini topadi”. Demak, mediatsiya muzokalar olib borishga o'xshab ketishi mumkin. Lekin vositachilikda taraflar nizoni hal etish uchun umuman begona bo'lgan shaxs yoki davlatdan uni hal etishni maqsadida yordam so'raydilar. Muzokaralarda esa buning teskarisi sodir bo'ladi, ya'ni taraflar o'zaro kelishgan holda o'z vakillarni tanlaydilar. Unda Uchinchi shaxslar ishtirok etishmaydi. **Blakening huquqiy lug'atida**, “mediatsiya _ *aralashuv; vositachilik; ikkita*

bahslashuvchi tomon o'rtasida ularni yaratirish yoki nizolarni hal qilishga ko'ndirish maqsadida uchinchi shaxsning amalga oshiruvchi harakati. Xalqaro huquqda bu atama bir davlatning boshqa davlatlarning nizolariga do'stona aralashuvi, ularning ta'siri va qiyinchiliklarini bartaraf etish orqali xalqao hamjamiyatda tinchlikni saqlash maqsadida qo'llanilishi keltirilgan". Mediatziya yo'li bilan nizolarni hal etish ilk bor "Xalqaro nizolarni tinch yo'l bilan hal qilishdagi 1899- va 1907-yillar"dagi Gaaga Konvensiyasida keltrilgan. Uning 2-moddasida nizolarni qurolli kuch bilan hal qilishdan avval xayrli xizmatlar yoki *vositachilikka* murojaat etishga rozi bo'linganligi belgilangan.

Xalqaro nizolarni mediatziya yo'li bilan hal etishning bir qancha afzalliklari mavjud. Mediatziyaning eng muhim afzalliklaridan biri bu nizolarni hal etishda *hamkorlik ta'minlash va qarama-qarshiliklarni oldini olishga* xizmat qiladi. Sud muhokamasi yoki arbitrajdan farqli o'laroq, mediatziyada o'zaro yechimlar topishga qaratilgan bo'ladi. Nizo sudda ko'rilganda, natijalar asosan g'olib va mag'lublikdan iborat bo'lib qoladi. Shunda bir taraf ikkinchi tarafga ma'lum ishni bararish majburiyatini olishini nazarda tutish mumkin. Vositachilik orqali hal qilishda esa, taraflar o'rtasida do'stona munosbatlarni saqlash va shu bilan birga uzoq muddatli hamkorlikni ta'minlash imkoni beradi. Chunki ushbu yo'l orqali ikkila taraf uchun ma'qul bo'ladigan yechimni topishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Ya'ni bunda ikki taraf ham yutqazmaydi.

Yana bir muhim afzalligi shundaki, mediatziya nizolarni hal qilishning *tezkorlik* bilan amalga oshirishini ta'minlaydi. Xalqaro sudlar yoki arbitrajlarda ularni hal etish uzoq muddatli protseduralarni o'z ichiga qamrab oladi. Natijada, juda ko'p miqdorda vaqt va mablag' sarflanadi va bu vaqt ichida nizolashyotgan taraflar hatto boshqa bir masalalar ham yuzasidan kelishmovchiliklarga duch kelishlari ham mumkin. Ortiqcha vaqt va mag'labni tejash orqali boshqa turdagi masalalarni hal

etish imkoniga ega bo'ladilar. Bundan tashqari, mediatsiya majlislarida olib borilgan ishlar *maxfiylikka* tayangan holda ish olib boriladi. Xalqaro sud muhokamalari esa ommaviy va ochiq bo'lishi, shu bilan bir qatorda bu vaziyat taraflarni noqulay ahvolga solib qo'yishi ham mumkin. Mediatsiya orqali hal etish tomonlarga o'zlari uchun ma'qul bo'lgan yechimlarni qabul qilish va xavotirlarini cheklamangan holda ovoz berish imkoniga ega bo'ladilar. Bu usul orqali ular o'rtasidagi do'stona munosabatlar saqlash imkoni yaratish mumkin.

Mediatsiya o'ziga xos afzalliklari bilan bir qatorda bir qancha kamchiliklari ham mavjuddir. Birinchidan, mediatsiya majlislarida qabul qilingan qarorlar *tavsiyaviy xarakterga* ega ekanligi hisoblandi. Sud yoki arbitrajlarda chiqarilgan qarorlarni bajarmaganlik yuzasidan huquqiy oqibat kelib chiqadigan bo'lsa, mediatsiyada ushbu holat vujudga kelmaydi. Ushbu qarorlar qat'iy o'rnatilmagan hisoblanadi. Jumladan, "Xalqaro nizolarni tinch yo'l bilan hal qilishdagi 1899- va 1907-yillar" dagi Gaaga Konvensiyasining 6-moddasida vositachilik, nizolashayotgan taraflarning iltimosiga binoan yoki unga aloqador bo'lmagan boshqa taraflar tashabbusi bilan amalga oshirilgan taqdirda, faqat maslahat xarakteriga ega bo'lishi va hech qanday majburiy kuchga ega emasligi belgilab qo'yilgan. Bunday vaziyatda vositachilik yo'li bilan hal etilgandan so'ng ham taraflar o'rtasida nizo davom etishiga olib kelishi mumkinligi xavfini orttiradi.

Ikkinchidan, mediatsiyani amalga oshirishning tartibi alohida *xalqaro huquqiy hujjat bilan tartibga solinmaganligidir*. 1899-1907 yillardagi Vena konvensiya ham faqat xalqaro nizolarni tinch yo'l bilan hal etishga qaratilgan usullar haqida gap boradi. Lekin ushbu hujjat mediatsiya tuzish tartibi, olib borilishi, ishni olib boruvchi shaxslarga qo'yilgan talablar, muddatlari, qabul qilingan qarorlar yuzasidan yuzaga keladigan oqibatlar haqida hech qanday ma'lumot mavjud emas. Hozirgi kunda ana shu hujjatdan so'ng, 2019 yil 12-sentabr kuni imzolangan

“Birlashgan Millatlar Tashkilotining Mediatsiya bo'yicha xalqaro kelishuvlar to'g'risidagi konvensiyasi” (Singapur Mediatsiya to'g'risidagi konvensiya) mavjud. Lekin ushbu konvensiya faqat xalqaro tijorat va savdo masalalari bo'yicha yuzaga kelgan nizolarni ko'rib chiqish uchun mo'ljallangan. Lekin, xalqaro maydonda turli xildagi nizolar mavjud. Agar hududiy nizo kelib chiqadigan bo'lsa, uni bu konvensiya bilan hal etib bo'lmaydi.

Uchinchi, *xolislikning xavfi ostida qolishi*. Odatda, tomonlar nizoni hal etish uchun begona shaxs, davlat yoki tashkilotga murojaat etadilar. Bunda uchinchi taraf o'z manfaatlarni o'ylab, bir tarafga yon bosishi mumkin bo'lib qoladi. Chunki vositachi bu yo'l orqali ma'lum bir maqsadga erishishni ko'zlashi ham mumkin. Ya'ni ishni xolisona amalga oshirish tamoyili buzilishiga olib kelishi mumkin. Natijada, nizo hal etilishi o'rniga yana kengroq avj olishiga olib kelishi mumkin.

Garchi, mana shunday kamchiliklarga ega bo'lganiga qaramay hozirgi kunga qadar, mediatsiya bilan bir qancha nizolar hal etilgan. Misol uchun, 1966-yil 10-yanvar kuni Toshkentda Ikkinchi jahon urushidan keyingi eng yirik mojaro hisoblangan Hindiston va Pokiston o'rtasida hududiy nizolar bo'yicha kelishuv bitimi imzolangan edi. Mojaro Hindistonning musulmonlarning ko'pchilik qismi yashaydigan Kashmir shahri ustidan qilgan siyosati sabab bo'ladi. SSSR Vazirlar Kengashi Raisi Aleksey Kosigin ushbu masalani hal etishda yetakchi ro'l o'ynagan va bunga taraflar ham rozilik bildirishgan. Muzokaralarni olib borishda juda qiyinlikka duch kelinadi, taraflar bir-birlarini ayblaydilar. Lekin harakatlar samarasiz ketmaydi. Natijada, ikki davlat o'rtasidagi nizo barham topadi. Bundan shuni ko'rishimiz mumkin, vositachilik usuli bila hal etish davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni saqlash bila bir qatorda, nizoni tezkorlik va samarali usulda hal etish uchun muhim ro'l o'ynaydi.

Xalqaro maydonda vujudga keladigan nizolarni tinch yo'l bilan hal etishning yana bir samarali yo'li bu arbitrajdir. Xalqaro arbitraj bu nizolashayotgan shaxslarning ixtiyoriy roziliklari bilan nizoni hal etish maqsadida uchinchi shaxsga hakam qilish uchun topshirish tushuniladi. Bunda mediatsiyadan farqli ravishda unda qabul qilingan qarorlar taraflar uchun majburiy hisoblanadi. Xalqaro arbitrajlarining kelib chiqishi 1794-yildagi Angliya-Amerika do'stlik, savdo va navigatsiya to'g'risidagi shartnoma "Djey kelishuvi" uchta aralash komissiya tuzishdan boshlangan. 1899-1907 yillardagi Vena konvensiyasida xalqaro arbitraj keltirilgan bo'lib, uning 16-moddasiga ko'ra: "huquqiy xususiyatga ega bo'lgan masalalar, xususan xalqaro konvensiyalarni talqin qilish yoki qo'llashda, imzolash huquqiga ega bo'lganlar tomonidan diplomatik yo'l bilan hal qilina olinmagan nizolarni hel etishda eng samarali va ayni paytda eng adolatli usul sifatida arbitraj tan olinadi", deb belgilangan.

Bugungi kunga qadar arbitrajning tuzilishi, qo'llanilishini o'rganish natijasida ko'plab nazariyalar vujudga keldi. Ammo ulardan faqat ayrimlari to'liq shakllandi. Bularga shartnomaviy nazariya, yurisdiksiyaviy nazariya, gibrid (aralash) nazariya kiradi. Birinchi yurisdiksiyaviy (huquqiy) nazariya ko'ra nizoni ko'rib chiqishda milliy qonunchilik juda katta ahamiyatga ega ekanliklari haqida fikrni ilgari surishadi. Bunda davlat juda katta o'rin egallaydi. Ushbu nazariyga ko'ra taraflar nizoni sud muhokamasi orqali hal etmasdan, arbitraj orqali hal etishni nazarda tutsa ham, lekin bu huquq ularga davlat tomonidan berilishini anglatadi. Hakamlar davlat tomonidan berilgan huquqiy asoslarga ko'ra o'z faoliyatlarini amalga oshiradilar. Bu yo'l orqali davlat arbitraj ustidan nazarat o'rnatishi va hakamlarng mustaqilligiga qisman cheklovlar kiritishga huquqiga ega bo'ladi. Keyingi nazariya **shartnomaviy nazariya** bo'lib, bunda nizolarni hal qilish taraflarning irodasiga bog'liq bo'ladi. Taraflarning o'zaro kelishuviga asoslangan holda arbitraj qanday

qonunchilikni qo'llash, tartibi va protsessual qoidalar ustda to'liq nazorat qilishga huquqiga ega bo'lishadi. **Gibrid nazariyasi** yuqorida keltirilgan ikki nazariyaga qo'shilishidan hosil bo'lgan.

Unga ko'ra arbitraj bir vaqtning o'zida taraflarning o'zaro kelishuvi va davlat huquqi va qo'llanilishini amalga oshiriladi. Tomonlar nizolarni hal etishning o'zlari xohlagan usulini tanlaydilar. Lekin shu bilan bir qatorda arbitraj tashil etilgan joydagi davlatning qonunchiligi ham inobatga olinadi.

Nizolarni arbitraj yo'li bilan etishning bir qator afzalliklari, shu bilan birga cheklavlari ham bor. Arbitrajda Suddagi kabi nizoni hal etish uchun uning o'tkazilish joyi va tartibni belgilash uchun bir necha yil kerak bo'lmaydi. Chunki bundan taraflarning ixtiyoriga asoslangan holda tashkil etish mumkinligini nazarda tutadi. Yana ishi ko'rib chiqish unchalik ko'p vaqtni olmasligidir. Prosessual jarayonlar ancha tezroq amalga oshiriladi. Bundan tashqari, arbitrajlar maxfiylikka asoslangan holda tashkil etiladi. Sud muhokamasida ko'rilayotgan ish yuzasidan ommaviy tartibda olib boriladi. Ular tomonidan keltirilgan ma'lumotlar taraflar uchun muhim bo'lishi, xalqaro munosabatlari xavf ostida qoldirilishiga olib kelishi mumkin. Yana bir ahamiyatli jihati shundaki, mediatsiyadan farqli ravishda arbitrajda qabul qilingan qarorlarning ijrosi ta'minlovchi xalqaro hujjatning mavjudligi hisoblanadi. 1958-yil 10-iyun "Birlashgan Millatlar Tashkilotining xorijiy arbitraj qarorlarini tan olish va ijro etish to'g'risidagi" Nyu-York Konvensiyasi qabul qilingan. Ushbu Konvensiyaning 1-moddasida, "Ushbu Konvensiya arbitraj qarorlarini tan olish va ijro etish talab qilinayotgan davlatdan boshqa davlat hududida chiqarilgan hamda jismoniy yoki yuridik shaxslar o'rtasidagi kelishmovchiliklardan kelib chiqadigan arbitraj qarorlarini tan olish va ijro etishga nisbatan qo'llaniladi" keltirilgan.

Arbitrajning kamchiliklaridan biri, yuqori xarajatlar sabab bo'lishidir. Ushbu yo'l bilan hal etish taraflarga qimmatga tushishi mumkin. Hakamlarga haqini to'lash, arbitraj joyi va boshqa jarayonlar uchun juda ko'p miqdorda mablag' talab

qilinishi mumkin. Yana bir cheklov bu apellatsiya berish huquqi mavjud emasligi hisoblanadi. Agar chiqarilgan qaror yuzasidan taraflar norozi bo'lsalar, uni qayta ko'rib chiqish uchun shikoyat berish imkoniyati mavjud bo'lmaydi. Bunda taraflar adolatsiz chiqarilgan qarorlarga nisbatan hech qanday harakatni amalga oshira olmaydilar. Bu esa yana boshqa nizoni yuzaga kelishiga turtki beradi, xolos. Shuningdek, nizolarni xalqaro arbitrajlarda ko'rib chiqilish sohalari cheklangandir. Ularda, asosan, xalqaro tijoratga oid nizolarni ko'rib chiqiladi. Garchi samaradorliklarga ega bo'lishiga qaramay, ma'lum sohalarga nisbatan qo'llanilishi uni ahamiyatini pasayishiga olib kelishi mumkin. Masalan, qo'shma korxonalar, qurilish loyihalari, sheriklik farqlari, intellektual mulk huquqlari, shaxsiy jarohatlar, mahsulot majburiyatlari, kasbiy javobgarlik, ko'chmas mulk qimmatli qog'ozlari, shartnomalarni talqin qilish va bajarish, sug'urta da'volari va Bank va bankdan tashqari bitimlar bo'yicha nizolar arbitrajning yurisdiksiyasiga kirishi keltirilgan. Yana bir misol, Hindiston qonunchiligiga ko'ra, arbitraj orqali hal qilib bo'lmaydigan nizo turlariniq belgilangan. Bularga jinoiy huquqbuzarliklar, nikoh o'rtasidagi nizolar, vasiylik masalalari, to'lovga layoqatsizligi to'g'risidagi arizalar kiradi.

Shu o'rinda aytishimiz mumkinki, xalqaro nizolarni hal qilishda mediatsiya va arbitrajning o'ziga xos afzalliklari mavjud. Lekin yuqoridagi kamchiliklarni hisobga olgan holda, quyidagicha takliflar keltirish mumkin. Mediatsiyani tashkil etish tartibi va undagi vositachilarga qo'yiladiga talablar yuzasidan xalqaro konvensiya qabul qilinshi lozim. Bundan tashqari ana shu konvensiyada mediatsiya orqali chiqarilgan qarorlar barcha uchun majburiy ahamiyatga ega bo'lishi darkor. Arbitraj yuzasidan esa shikoyat qilish huquqi berilishi lozim va shikoyat tartibini ham keltirib o'tilishi kerak bo'ladi. Agar chiqarilgan qaror yuzasidan taraflar xalqaro sudga shikoyat qilish huquqi berilsa yanada samarali bo'lishi mumkin. Shuningdek, arbitrajda hal etiladigan sohalarni ham kengaytirish kerak. Faqat tijorat bilan

cheklanmasdan, mehnat, fuqarolik, oila va boshqa ko'p sohalarni qo'shilishi nizolarni tez va samarali yechilishiga olib kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. What types of disputes can be decided by arbitration
<https://www.theidrc.com/content/adr-faqs/what-types-of-disputes-can-be-decided-by-arbitration>
2. Xalqaro ommaviy huquq (Matn): darslik/ A.X.Saidov va boshqalar.-T.TDYU nashriyoti, 2023.-952b. 575b
3. Full text of "The Hague conventions of 1899 (I) and 1907 (I) for the pacific settlement of international disputes",
<https://archive.org/stream/hagueconventions00inte/hagueconventions00inte.djvu.txt>
4. What is a Legal Dispute?-, Christoph Schreuer,
https://investmentlaw.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/p_investmentlaw/Writings/A029.pdf
5. Interpretation of the Peace Treaties with Bulgaria, Hungary and Romania, Advisory Opinion of 30 March 1950 (first phase), 1950 ICJ Rep. 65, at 74.
6. Xalqaro nizolarni tinch yo'l bilan hal etish vositalari, Habibullayeva Sadoqat Baxtiyor qizi_203-bet. www.interonconf.com
7. General treaty for the renunciation of war (kellogg-briand pact) Paris, 27 August 1928

8. Xalqaro munosabatlarda liberalism: AQSH xalqaro tizimga kirdi va “o`yin qoidalarini “ taqdim etdi\_ Sardor Abdug`aniyev_, <https://xabardor.uz/uz/->

9. Xalqaro munosabatlarda realizm: Davlatlarni urushdan nima tiyib turadi?-Sardor Abdug`aniyev_, <https://xabardor.uz/uz/->

10. Theory of Constructivism in International Relations <https://legalversity.com/theory-of-constructivism-in-international-relations>

11. Resolutions adopted on the reports of the sixth committee_24 october, 1970, page 123

12. 1928 General Act (Pacific settlement of International Disputes),_ adopted in Geneva, Switzerland on 26 September 28 <://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2019/02/1928-General-Act-of-Arbitration.pdf>

13. Mediation-definition-,Black's Law Dictionary, Free 2nd ed., and The Law Dictionary. <https://thelawdictionary.org/mediation/>